

U izdanju Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije izašla je kao peta knjiga serije Monografije disertaciona tema Petra Milosavljevića »Položaj radničke klase Srbije 1918—1929.« koju zbog problematike što je obrađuje smatram izuzetno važnom, to više što je prva štampana knjiga te vrste za međuratno razdoblje u našoj zemlji.¹

Radnička klasa sama je po sebi veoma kompleksan pojam, a kada se promatra u određenom vremenu i prostoru njezino proučavanje izaziva brojne poteškoće uslijed dinamičnosti same klase i vanjskih utjecajnih faktora. To je uočio i autor (5) naglasivši u uvodu važnost proučavanja raznolikih problema i fenomena vezanih uz obradu problematike položaja radničke klase, a koji zadiru ne samo u privrednu već i u političku i kulturnu historiju. Istakavši važnost radničke klase kao sociološkog fenomena, privrednog faktora i političkog činioca Petar Milosavljević pokušao je obraditi položaj radničke klase Srbije od završetka prvoga svjetskog rata pa do proglašenja šestojanuarske diktature na sve tri razine, uzimajući ipak kao prioritetan sociološki ili, preciznije rečeno, socijalno-povijesni pristup tim istraživanjima.²

Na tome planu autor nema preteča, ako se uzmu u obzir vrijeme i teritorij obuhvaćeni istraživanjem, pri čemu treba uvijek ponovo naglašavati komplikiranost istraživanja društvenih slojeva. Nepostojanje metodologije kod te vrste proučavanja gdje treba primijeniti metode različitih naučnih disciplina (od ekonomije do sociologije), mnoštvo izvora različite vrijednosti, rasutih po mnogobrojnim arhivima po čitavoj zemlji u nedovoljno sređenim fondovima, čine taj posao za pojedinca nesavladivim, ako se problematika obrađuje sa svih aspekata, te se svaki takav rad može okarakterizirati samo kao više ili manje uspjeti pokušaj sintetiziranog pristupa istraživanju radničke klase u jugoslavenskom društvu.

S obzirom na raspoložive snage, mislim da je autor mogao birati između tri moguća pristupa istraživanju te problematike, od kojih svaki ima svoje prednosti ali i nedostatke. Istraživanje jednog veoma kratkog vremenskog razdoblja ne omogućuje autoru uočavanje društvenih kretanja u širem vremenskom dijapazonu. A istraživanje položaja jednog grada ili kraja ne pruža nam gotovo nikakvu mogućnost komparacije, dok nisu adekvatnim načinom obrađena i druga geografska područja. Istraživanje radničke klase u jednom deceniju omogućava sagledavanje kretanja i komparaciju ako se obrađuje čitav teritorij šireg područja, ali se u tom slučaju istraživač svakako mora ograničiti na istraživanje nekoliko ključnih problema vezanih uz radničku klasu. Ako se problematika zahvati suviše široko, takav se pristup nužno mora odraziti na kvaliteti izra-

¹ Rad je kao doktorska teza obranjen 1967. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

² Iako je taj termin u našoj povijesti još nov, mislim da se mora uvoditi u našu historiografiju, to više što se socijalna povijest, premda pripada društvenim naukama, služi egzaktnim metodama.

denog rada i može čak dovesti do netočnih zaključaka na osnovi nedovoljno istražene, nedovoljno interpretirane ili fragmentarne materije.

Dr Petar Milosavljević izabrao je ovaj treći put snoseći sve posljedice toga načina istraživanja, iako je uspio, na osnovi zdrave logike i već ranije od ekonomskih povjesničara uočenih i obrađenih privrednih kretanja, izbjeći veće pogreške pri zaključivanju na temelju nedovoljno istražene materije. U svakom slučaju za nas ostale to je jedno iskustvo više i pouka da je potrebno uspostaviti međurepubličku suradnju i vršiti istraživanja istovrsnim pristupom. Izoliranim istraživanjima nećemo ni nakon završetka izvjesnog broja monografija na pojedinim područjima moći uspoređivati strukturu i položaj radničke klase ni na jugoslavenskom teritoriju, a kamoli u odnosu na ostalu Evropu. Nužnost takvog povezivanja veoma je važna kod ove vrste istraživanja, koja su na granici između egzaktnih i društvenih nauka, i kod kojih je osnovni preduvjet istraživanja velika točnost i mogućnost eliminiranja svih nevažnih pojava.

2

S dobrom namjerom, kako bi se ubuduće izbjegle slične pogreške, iznijet ću neka svoja zapažanja i primjedbe na knjigu, na kompoziciju rada u cjelini i na pojedina poglavlja.

Kompozicijski je knjiga sastavljena od uvoda i četiri poglavlja (I Ekonomski položaj radničke klase Srbije; II Zakonsko regulisanje odnosa između radnika i poslodavaca i njegova primena u praksi; III Radničko osiguranje, uslovi života i rada radnika; IV Organizacije i akcije radničke klase Srbije). Na kraju rada dan je kompleksan zaključak.

Međutim, već u samom uvodu obrađena je struktura radničke klase s gotovo svim njenim karakteristikama, a poseban dio u uvodu posvećen je i stanovništvu Srbije. Po mojem mišljenju, trebalo bi da ta problematika sačinjava prvo poglavlje, koje bi po važnosti bilo adekvatno poglavlju o ekonomskom položaju radničke klase. Nesporno je da bi tada ta problematika morala biti šire zahvaćena i bolje obrađena, jer takav prikaz, kakav je dan, ne može istraživača strukture društvenih slojeva zadovoljiti čak ni informativno. Autor se, istina, može ograditi da naslov knjige ne uključuje tu problematiku. Ali okarakterizirati socijalnu strukturu subjekta o kojem se piše, njegovu atipičnost u odnosu na ostale kapitalističke zemlje i odnos prema radničkoj klasi na ostalim područjima jugoslavenske države, nužan je preduvjet toliko potrebne i tražene kvantitativne analize u novijoj historiografiji, bez koje se ne može dobiti ni plastična slika političkih kretanja. A analiza društvene strukture u Srbiji, koja postaje dominantan teritorij novostvorene države s jakom centripetalnom silom u odnosu na razvoj privrede i razmjerno tome na porast i jačanje radničke klase, nužan je preduvjet koji nam treba omogućiti uočavanje specifičnosti društvenog razvoja Srbije toga vremena.

Sadašnje drugo i treće poglavlje možda je trebalo spojiti, i u tom poglavlju obraditi tadašnji položaj radničke klase Srbije u odnosu prema radničkom i socijalnom zakonodavstvu, pa bi se time izbjegla izvjesna ponavljanja, a država bi nastupila kao najutjecajniji faktor na polju radničkoga i socijalnog zakonodavstva.

Radi njene važnosti, osvrnut ću se posebice na obradu strukture radničke klase Srbije u uvodu, te ću toj kritici pristupiti sitničavo i veoma oštro. Kao što sam već napomenula, kvantitativne analize zahtijevaju posvemašnju točnost, a autoru se kod tih razmatranja potkrao niz pogrešaka, nastalih možda i na temelju nedovoljno objašnjenih pojmova. Npr. sam autor kaže (14) da je radi dobivanja strukturnih tabela stanovništva preračunavao raspoložive statističke podatke popisa stanovništva. Smatram da je, svakako, morao ukazati na to koji su kotari pribrajani, odnosno oduzimani od tadašnjih banovina i Uprave grada Beograda prema popisu stanovništva 1931. godine, jer se tada ne bi postavljalo pitanje brojnih razlika prema tome popisu (Prema Definitivnim rezultatima stanovništva 31. III 1931, IV, Sarajevo 1940, tabela III, sumiranjem dobivamo za područje Srbije 3,259.261 osobu, a kod Milosavljevića imamo 3,285.557 osoba; očito zbog dodavanja, iako neznatnog. Kojeg?). Kod tabele 1 bilo bi zgodno dati usporedbu sa stanjem 1931. godine, jer bi se tako mogle uočiti vremenske promjene u jednom deceniju, to više što se u tekstu autor osvrće i na starosnu analizu toga popisa (16). Mislimo da je autor, svakako, morao više iskoristiti i druge podatke statistike iz 1931. godine, osobito u odnosu na gradsko i seosko stanovništvo, kako bi se dobila slika raspodjele radne snage i stanovništva po teritorijima. Ekonomski sastav stanovništva, a prema tome i struktura radne snage nisu zadovoljavajuće obrađeni (17). Autorova bojazan da kaže da se koristio podacima statistike iz 1931. godine pri analizi ekonomskog sastava stanovništva, zato što mu knjiga seže do kraja 1928. godine, nerazumljiva je. Molimo autora da usporedi sumu na tabeli 2 sa sumom nenumerirane tabele na stranici 14 koje se ponešto razilaze. Treću alineju tabele 2 na str. 18 trebalo bi nadopuniti riječima bankarstvo i saobraćaj, jer te grane predstavljaju veoma važnu kategoriju.³ Također je trebalo bolje iskoristiti raspoložive podatke o radnoj snazi, jer usprkos tome što ne možemo dobiti čistu klasnu sliku stanovništva Srbije na početku 1931. godine, ipak možemo razlučiti radne najamne slojeve od građanskih — buržoaskih — grupiranjem na privredne i izvanprivredne slojeve.⁴ Takvim postupkom moguće je dobiti radničku klasu u privredi i uredsku i kućnu poslugu izvan privrede na jednoj strani, izdvajajući namještenike u privredi i izvan privrede kao posebni sloj. Nedostatke statističkog popisa od god. 1931. moramo nadoknaditi produbljenom analizom, te ponovo ističem da bi upravo na tome popisu trebalo uspostaviti koordiniranu suradnju istraživača iz svih republika i razviti diskusionu polemiku. Iako je već i ovdje obrađivao strukturne probleme radnih slojeva, Milosavljević obrađuje strukturu radničke klase i pod posebnim naslovom u uvodu, koristeći se pri tome različitim — meni djelomično — nepoznatim izvorima. Npr. zanima me podatak odjeljivanja zanatskih od industrijskih radnika, budući da mi za područje Hrvatske ne raspoložemo takvim izvorom. Ima i nekih manjih pogrešaka. Na str. 19 i 20 ne odgovaraju zbrojevi radnika, nadničara, slugu i šertra, rađeni

³ Obradu zaposlenih osoba na osnovi popisa iz 1931. godine za područje uže Srbije obradio je još 1945. godine Državni statistički ured FNRJ, te bi možda bilo interesantno spomenuti i te pokazatelje (*Mijo Mirković*, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1958, 338).

⁴ Uzor obrade stanovništva prema zanimanjima predstavlja knjige *Miloša Macure*, *Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije*, Beograd 1958, dok je primjer uzorne obrade kretanja radne snage selo—grad knjiga *Dolfa Vogelnika*, *Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ*, Beograd 1961.

vjerojatno prema popisu stanovništva od 1931. godine. Vrlo dobro iskonstruirana tabela na str. 21 pružila je autoru veću mogućnost za prikaz razvoja privrede u Srbiji, s prikazom najvažnijih industrijskih objekata, a time bi otpalo i posebno razmatranje o privrednim prilikama (24—30), koje je trebalo znatno prošireno uklopiti u razmatranje o strukturi.⁵

Nikako se ne bih mogla složiti s autorovim prikazom kvalifikacione strukture radništva Srbije. Nakon što je autor priznao (21) da postojeći izvori ne omogućuju izvođenje zaključaka o kvalifikacionoj strukturi, on na stranicama 22—23 izvodi zaključak da je potkraj 1928. godine u Srbiji bilo više od polovice kvalificiranih radnika. Nije li taj podatak pretjeran s obzirom na velik gubitak radnog stanovništva u toku rata i na veliki nedostatak stručne radne snage 1921. godine (65), odnosno na nedostatak kvalificiranih radnika u manjim poduzećima — a takva su prevladavala — kasnije (79), kako konstatira i sam autor. Dopuštam mogućnost da je bolju kvalifikacionu strukturu imalo zanatsko radništvo, ali i tu ima znatnih oscilacija s obzirom na mjesto i vrstu zanatsko-proizvodnih grana, pri čemu ne treba zaboravljati na to da je većina priučenihi radnika iskazivana kao kvalificirana radna snaga sve do velike svjetske krize. Tabela 3 o kvalifikacionoj strukturi industrijskih radnika nije dovoljno opisana, budući da se iz nje ne vidi je li riječ o apsolutnim ili relativnim brojevima.⁶ Autor je nešto bolje mogao paziti i na štamparske pogreške. Pogrešnim navođenjem godine popisa stanovništva u bilješci 30 na stranici 24 nedovoljno upućeni čitalac ne može iz teksta uočiti vrijeme iskazane strane radne snage.

Na stranici 30 autor govori o različitim vrstama poreza koji su opterećivali narodne mase. Mislim da je bilo potrebno iskazati karakteristike poreza na fizičke radnike uvedenog § 56 Zakona o budžetskim dvanaestinama za mjesec IV—VII 1925. godine (*Službene novine*, 1. IV 1925), jer se taj porez direktno odražavao i na položaju radnika. Za tabelu 4 trebalo je navesti izvor.

4

Poglavlje »Ekonomska položaj radničke klase Srbije« temeljni je dio čitavog rada i obuhvata sedamdesetak stranica. Uobičajenim analitičkim načinom Milosavljević je usporedio troškove života prema kupovnoj moći radničke klase, odnosno visini njihovih nadnica. U cjelini gledano, smatram to poglavlje uspješnim s obzirom na naša istraživanja na tom polju, a osobito je pohvalno autorovo razmatranje na temelju srednjeg raspona nadnica (76).⁷

Ali, kao i u osvrtnu na uvod, želim autora i čitaoca upozoriti na neke propuste, ili naprosto iznijeti svoje sugestije o obrađenoj materiji.

Radeći dulje vremena na analizi cijena na području Hrvatske, u periodu koji obuhvaća rad dra Milosavljevića, došla sam do zaključka da sistematizirani podaci o kretanju cijena ne postoje. Postojeći podaci o cijenama često se ne odnose na istu kvalitetu i vrstu robe, te se uvijek moraju uzimati s velikom rezervom, odnosno iskazivati rasponom cijene, što opet otežava donošenje zaklju-

⁵ Za opis poslijeratnih prilika u ratom opustošenoj Srbiji dobro bi bilo da se autor poslužio izvanrednim djelom *Dragomira Jankovića*, Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), zbornik radova Istorija XX veka, I/1959, 27—36.

⁶ Bilješka 29 odnosi se na kočarce, a tih na tabeli nema.

⁷ Mislim da bi zaključke trebalo potkrijepiti konkretnim primjerima.

čaka. Uz to, razlike u cijenama između pojedinih gradova tako su velike da je bolje ne iskazivati cijene za veći teritorij, u ovom slučaju za područje čitave Srbije (tabela 6 na stranici 39)⁸, već je bolje ograničiti se na prikaz kretanja cijena u nekim važnijim industrijskim ili gradskim središtima, kako je to autor učinio na stranici 37 i 38. Takav bi pregled kretanja cijena olakšao kratak prikaz monetarne politike u Kraljevini SHS, budući da je i vrijednost novca, a ne samo robe, u navedenom razdoblju znatno varirala.

U tekstu ima i niz manjih pogrešaka.⁹ Na tabelama 7 i 9 nisu iskazani podaci za 1928. godinu, iako postoje u Izveštaju Inspekcije rada Kraljevine SHS za tu godinu. Sličan nedostatak opaža se i na tabeli 8 (45), u kojoj su, prema naslovu, ispuštene čitave dvije godine, a sličan je nedostatak i u izvedenoj tabeli na str. 55.¹⁰ Tabela na str. 49 samo je ponavljanje podataka s tabele na prethodnoj stranici, te se prosječna nadnica mogla opisno iskazati.

Inače je Milosavljević uspješno interpretirao problematiku nadnica socijalnog osiguranja. Treba, međutim, ponešto korigirati autorovu tvrdnju da socijalno osiguranje nije iskazivalo zaradu po uzrastu i spolu. U razdoblju na koje se odnosi ta knjiga Središnji ured za socijalno osiguranje analizirao je nadnice 30. VI 1926. po spolu i po dobnim grupama (SUZOR 1922—1926, Zagreb 1928, IV dio, križaljke XVIII—XX). Od početka velike svjetske krize ponavlja se takve ankete gotovo svake godine, ali se njima, kao i navedenom, moramo koristiti s velikom rezervom.

Mnogo bolje ne stojimo ni s drugim službenim izvorom za kretanje nadnica. Suviše jednoličan tretman radničkih nadnica kod inspekcije rada — na što ukazuju veoma male ili nikakve varijacije u zaradama radnika u duljem vremenu¹¹ — potvrđuje sumnju da je ta ustanova, oskudijevajući u stručnom kadru i sredstvima, veoma malo pažnje poklanjala prikupljanju statističkih podataka i da ih je čisto automatski prenosila iz kvartala u kvartal, s povremenim malim korekturama radi veće uvjerljivosti. Zato mislim da je teško na temelju takvih dubioznih kvantitativnih premisa izvoditi uvjerljive zaključke, te da se u ovoj fazi više-manje moramo još uvijek ograničiti na ukazivanje pravca kretanja nadnica i troškova života. Milosavljevićeva izjava o nadnicama za 1919. godinu (55) da »[...] postoji mnogo podataka o visini radničkih nadnica, ali se oni međusobno (toliko, umetak MKD) razlikuju da je gotovo nemoguće doći do opštih zaključaka« — mislim da se može primijeniti na čitav period obuhvaćen ovom knjigom, to više što ni Mijo Mirković, a ni tadašnje Ministarstvo socijalne politike sa svojim ustanovama nisu sistematski prikupljali podatke o kretanju životnih troškova i zaradama. U želji da pridonesem jasnoći, navodim da je

⁸ Za tabelu 6 navedena su dva različita izvora (bilješka 27 i 28).

⁹ Kao primjer sličnih pogrešaka navodim bilješku 42 (48), gdje se koristi izvor koji daje podatke zaključno sa 1926. godinom, a u tabeli se iskazuju podaci do 1929. godine. Autor se očito služio časopisom SUZOR-a *Radnička zaštita ili Izveštajem Okružnog ureda za osiguranje radnika u Beogradu 1922—1938*, Beograd 1939. Na str. 48 prvi radnički razred obuhvaća zarade do 2,5 dinara a ne od 2,5. Za tabelu 10 (59) nedostaje izvor, a u bilješci 110 na istoj stranici pogrešna je godina izdanja Lakatoševce knjige (1929. a ne 1939). Na stranici 72 zamijenjene su bilješke 172 i 173.

¹⁰ I na toj tabeli nedostaje 1928. godina. U sumnji se mora dovesti i autorova tvrdnja da je za podatke na toj tabeli upotrijebio metodu kojom se služio SUZOR pri izračunavanju prosječne nadnice, budući da Milosavljević nije mogao u periodu do 1923. raspolagati tako velikim brojem podataka kao SUZOR, te se svakako koristio metodom uzorka. Za tabelu 8 također nedostaje izvor.

¹¹ U prilog svojoj tvrdnji navodim da je nevjerojatno da se nadnice radnika na području niške inspekcije rada nisu mijenjale od 30. IX 1923. do 31. XII 1924.

pregled prinadležnosti u naturi za 1920. godinu, iskazan u tabeli 11 (61), rađen za potrebe socijalnih osiguranika na području Hrvatske i Slavonije, te da ga nije trebalo uzimati za mjerilo na području Srbije, gdje socijalnog osiguranja u to vrijeme nije ni bilo, i gdje su monetarne prilike bile bitno različite od onih u zapadnim dijelovima države.

Došavši i sam do zaključka da je kretanje nadnica najbolje pratiti kronološki, autor razmatra nadnice na taj način (55—76). Mislim da bi jasnoći teksta pridonijelo da je izvršeno razgraničenje po godinama, jer bi se tada bolje sagledala ta prilično nezahvalna materija i neke godine ne bi bile veoma opširno obrađene, a neke druge jedva tangirane.¹² Sporan je autorov zaključak da su bolje plaće industrijskih radnika bile uslovljene boljom kvalifikacionom strukturom (75). Mislim da prevladavaju drugi razlozi koje autor također navodi. Kao i za neke ranije tabele mislim da je i za tabelu 14 trebalo navesti arhivski izvor, to više što se na temelju tih podataka izvode važni zaključci. Tabela 16 također zahtijeva nešto šira objašnjenja (ili navođenje konkretnih primjera) zato što je kretanje vrijednosti prosječne nadnice, između 1923. i 1925. godine, gotovo nevjerovatno, kada se zna da su, zbog kreditne krize i stabilizacije dinara, mnoga poduzeća likvidirana, a druga su poslovala na rubu rentabilneta, smanjujući proizvodne troškove najvećim dijelom na račun radničkih nadnica.¹³

Završetak toga poglavlja vrlo je dobar i mogu reći da njegovo značenje premasuje okvire Srbije. Uočavam, ipak, da nezaposlenost radnika na području Srbije ima nešto drugačiji trend nego na području Hrvatske, koja je znatno prije uspjela uspostaviti i proširiti svoje predratne privredne kapacitete uz pojačanu građevinarsku djelatnost sve do izbijanja velike privredne depresije, te se na njenom području nezaposlenost javlja kao odraz agrarne krize na selu praćene pridolaskom nekvalificirane radne snage u gradove, a takva je pojava registrirana i u Srbiji u toku 1928. godine (86).

5

Naredna dva poglavlja sadrže položaj radništva Srbije na osnovi odnosa tadašnjega radničkog i socijalnog zakonodavstva i njegove primjene u praksi, pa ću ih zato zajedno i prikazati.

Uz nekoliko uočenih sitnijih ispravaka,¹⁴ mislim da je autorova interpretacija radničkog zakonodavstva veoma dobra, premda je šteta što se Milosavljević

¹² Tabela 12 (68) prikazuje zapravo stanje potkraj 1923. godine, a uz to se odnosi na čitavu zemlju. Godina 1924. ostala je dakle gotovo potpuno neobrađena.

¹³ Izuzetna je pojava da se 1925. godine, kad vlada kriza, donja granica snižuje a gornja povisuje. Za vrijeme velike svjetske krize snižavaju se obje vrijednosti, i to zarade kvalificiranih radnika opadaju više od zarade najniže plaćenih radnika, kod kojih se nadnica mogla sniziti samo do određene granice.

¹⁴ Na str. 114 izvori bilježaka izmiješani. Bilješka 84 na str. 129 sadrži rad Danice Miljković, a ne Milić. Na str. 137 bilješka 111 kolidira s tekstom, kao i na str. 149. Treba utvrditi datum donošenja Pravilnika o produženju radnog vremena u industrijskim i rudarskim preduzećima na osnovi sporazuma između vlasnika i njihovog pomoćnog osoblja (Pravilnik je Ministarstvo socijalne politike donijelo 25. XI 1924. br. 29494/23 — Almanah Kr. Jugoslavije, Zagreb 1930, I, odj. 2, 223). Bilješka 120 bi očitno morala biti bilješka 119. Na str. 144 treba utvrditi je li Uredba Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine donesena 4. IV 1919, kako je navedeno u tekstu, 4. VI 1919, kako je navedeno u bilješci, ili 2. IV 1919, kako navodi N. Šarac u knjizi »Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919.« Sarajevo 1955, 191.

nije koristio radovima predratnog stručnjaka za radno pravo dra Ive Politea, te poslijeratnih znanstvenih radnika Ratka Pešića i Đerđa Gala.¹⁵ Trebalo bi možda nadopuniti autorovu tvrdnju da je institucija radničkih povjerenika uspostavljena naredbom pokrajinskih vlada ne samo u Sloveniji, Bosni i Hercegovini već i u Hrvatskoj, gdje je donesena već 18. II 1919. kada je regulirano i radno vrijeme.¹⁶

Tabelarne iskaze na str. 194—151 o radnom vremenu smatram da bi trebalo skratiti jednostavnim opisom bez generalizacije, budući da je radno vrijeme bilo veoma neujednačeno i zavisilo je o zahtjevu tržišta za robom, godišnjem dobu i nekim drugim elementima.

Velik broj djece zaposlene u dobi između 12 i 14 godina objašnjiv je time što se osnovno školovanje završavalo sa 12 godina, te su roditelji i sami nastojali da što prije uposle svoju djecu, premda je očito da je i kod poslodavaca postojala jaka tendencija zapošljavanja djece, izražena osobito u vrijeme kriza. Upozoravam autora da su mu interpretacije grafikona na str. 153 prilično netočne, budući da je riječ o djeci između 12 i 14 godina, a ne o maloljetnicima, a i kod opisa postotka zaposlene djece na istoj stranici trebalo bi naglasiti o kojoj se dobnoj skupini radi.

Za poglavlje »Radničko osiguranje, uslovi života i rada radnika« također nemam većih opaski. Tu i tamo dolazi u tekstu do ponavljanja, ali to je neizbježno pri obradi takve vrste materije. Bilo bi veoma korisno nadopuniti razmatranje o osiguranju rudarskih radnika i podacima do 1924. godine (192), s obzirom na autorovo poznavanje života rudara, što bi radi analogije mnogo koristilo drugim istraživačima. Pri opisu radničkih kuhinja, odnosno kantina, trebalo bi istaći da je u njima hrana obično bila skuplja nego u običnoj prodavaonici, te da je to jedan od glavnih uzroka što su se radnici nerado snabdijevali u tim kuhinjama ili trgovinama koje je postavljao industrijalac, eksploatirajući radnike visokim cijenama svoje robe (209). Također bi stambenu problematiku trebalo obraditi nešto opširnije, s obzirom na važnost stana za položaj radnika.¹⁷

6

Poglavlje »Organizacije i akcije radničke klase Srbije« (255—262) predstavlja zasebnu — i to veoma dobru — studiju s područja sindikalne povijesti. Usprkos nepoznavanju zbivanja na području Srbije, mislim da je to poglavlje dobro smišljeno i dokumentirano. Čitajući taj dio rada došla sam do uvjerenja da je autoru bliža ta problematika, vezana uz historiju radničkog pokreta, od one problematike kod koje treba na temelju analize mnoštva činjenica izdvojiti najuočljivije primjere i uopćene ih predočiti čitaocu. Kao izuzetno dobre izdvajam stranice na kojima se konfrontira stav KPJ prema položaju radnika prvih godina nakon završetka prvoga svjetskog rata, kad je zbog toga što komunisti

¹⁵ Vidjeti rad *Mire Kolar-Dimitrijević*, Proučavanje ekonomsko-socijalne strukture i položaja radničke klase u Hrvatskoj između dva rata u našoj poslijeratnoj literaturi, ČSP, 1-2/1969, 172—174.

¹⁶ Sličnu korekciju trebalo bi provesti i na str. 144.

¹⁷ O stambenoj problematici veoma je opširno pisao *Slobodan Ž. Vidaković*, Stambena beda kao uzrok društvene degeneracije, Beograd 1935. Stambenim problemima u gradovima bavili su se i liječnici-higijeničari.

nisu bili sagledali specifične jugoslavenske uslove i pogrešno su ocijenili tadašnju situaciju došlo do višegodišnje oseke u revolucionarnom radničkom pokretu. Šteta što na isti način nije autor pratio ta kretanja u roku čitavog perioda obuhvaćenog svojom knjigom, premda bi to znatno premašivalo zadatke postavljene njenim naslovom.

Također je za pohvaliti Milosavljevićeva rehabilitacija rada Radničke komore (262), koja je i po mojem mišljenju u svojim mogućnostima i prema svojem kadrovskom sastavu, raspoložuci veoma oskudnim novčanim sredstvima, ipak donekle vodila brigu o radnicima-pojedincima i o dijelu organiziranih radnika, sačuvavši nam u svojem arhivu najbolje opise i analize položaja radničke klase Jugoslavije u međuratnom razdoblju.

Imala bih nekoliko primjedbi na opis štrajkaške aktivnosti radničke klase u Srbiji. Za tabelu na str. 266 i 267 opet nije naveden izvor. Mislim da nikada nije dovoljno istaknuti kod takve materije nepotpunost iskorištenih izvora i oprez koji moramo imati pri stvaranju zaključaka na osnovi nepotpunih statističkih podataka, kao što autor ponegdje i čini (264), ali ne dovoljno. U svakom slučaju predočene tabele zahtijevaju šira objašnjenja s obzirom na njihovu važnost kod izvođenja zaključaka. Isto tako predlažem autoru da se ne služi brojnim oznakama privrednih grana (I—XXV), koje je, istina, upotrebljavala Inspekcija rada, a djelomično i demografska statistika, ali ne i socijalno osiguranje, jer ono ima posve drugačiju klasifikaciju ali također u 25 grana (268 i na više drugih mjesta). Tabela 21 (270) također zahtijeva drugačiju interpretaciju, a u glavi umjesto broja treba da stoji riječ procent, postotak ili neki drugi pokazatelj relativnosti. I u tome poglavlju ima nekih manjih pogrešaka koje donosim, budući da knjizi nije priložen ispravak.¹⁸

7

I na kraju nekoliko načelnih primjedbi. Budući da rad zahvata period od završetka prvoga svjetskog rata do kraja 1928. godine, odnosno do proglašenja šestojanuarske diktature, trebalo bi to posebno naglasiti, kako čitalac ne bi u knjizi tražio i podatke za 1929. godinu koji su ponegdje i iskazani.

Osim toga, taj rad najbolji je primjer teškoća pri obradi tako obuhvatne materije i zahtijeva više godina mukotrpnog rada. Uz to — kao i neki drugi radovi, uključujući tu i moje priloge — pokazuje da u obradi te problematike još uvijek lutamo i da ne možemo povlačiti paralele između pojedinih jugoslavenskih područja. Uklopljenost radničke klase u društvo zahtijeva i proučavanje čitavog društva, a s istraživanjem te problematike — zbog njene egzaktnosti — ne stojimo baš najbolje. Proučavanje kretanja radne snage na relaciji selo — grad, zbog nemogućnosti dopunskih istraživanja pomoću anketa, gotovo je nerješivi zadatak, te se i svaki rad na tu temu može okarakterizirati samo prilogom daljnjem istraživanju. Pri stvaranju zaključaka, zbog malobrojnosti i nepotpunosti statističkih podataka, moramo biti veoma oprezni i uvijek ih uzimati s rezervom, ma koliko to nerado gledali historičari političke povijesti koji od

¹⁸ Pri citiranju Cazijskih radova treba uvijek dati točnu specifikaciju. Na str. 232 u bilješci 19 ne zna se o kojem je djelu Cazijska riječ. Na istoj stranici treba u tekstu ispraviti datum održanja konferencije CRSVJ (26—28. VI 1920).

nas zahtijevaju gotove zaključke. Dobiti sliku cjeline, odnosno sliku jednog društvenog sloja na osnovi pojedinačnih podataka i kretanja, posao je u koji moramo ulagati više intuicije nego dokaza, budući da nam tek nekoliko istovrsnih izvora — a takvih primjera ima malo — može osigurati sigurnost podataka. Također zamjeram autoru što je ponešto zanemario dostupnu štampanu literaturu, ograničavajući se gotovo isključivo na izvještaje Inspekcije rada — koje je iskoristio do maksimuma — i statistiku socijalnog osiguranja. Korištenje arhivskih materijala ocjenjujem kao neudovoljno, to više što je njihovo verificiranje većim dijelom danas potpuno neupotrebljivo, iako autor tome nije kriv.¹⁹ Mnogo toga trebalo je ispraviti prilikom pripreme knjige za štampu, jer je očito da su lektorski zahvati minimalni, te da je i korektura, a osobito ujednačavanje citiranih izvora, vrlo površna, što je za osudu, jer je knjiga trajnog karaktera i proći će mnogo vremena dok se pojavi drugi rad koji obrađuje istu složenu problematiku.²⁰

Prejudicirajući da su premise točne, autorovi su zaključci dobri, što se također opaža i u zaključku na kraju knjige koji može izdržati svaku kritiku. U svakom slučaju, knjiga popunjava osjetnu prazninu u našoj socijalnoj povijesti i ukazuje na potrebu suradnje i povezivanja istovrsnih naučnih radnika s ciljem dobivanja boljih rezultata i razrade jedinstvene prihvatljive metodologije i obogaćene terminologije.

Mira Kolar-Dimitrijević

¹⁹ Čitaocem moram, na žalost, upozoriti da su sve bilješke koje se odnose na arhiv Radničke komore u Zagrebu (pohranjen u IHRPH-a) danas neupotrebljive, budući da je sav komorin arhiv oko 1964. godine srušen i definitivno signiran novim oznakama kutija, pri čemu su odvojeni svi sindikalni savezi u zasebne cjeline. Budući da autor nije navodio prijemni broj i datum zagrebačke Radničke komore, već otpremni broj i datum ustanove koja piše, poteškoće oko pronalazjenja spisa veoma su velike. Milosavljević navodi da izvori pohranjeni u Radničkoj komori nisu signirani. Oni to nisu ni danas, nakon definitivnog sređivanja komore, budući da je fond srušen na principu provenijencije radi uspostave registraturnog stanja u kojem dominiraju prijemni brojevi Radničke komore. Da je Milosavljević citirao ove prijemne brojeve danas bi se svi traženi dokumenti mogli pronaći. Ponegdje se autoru potkradaju i pogreške u citiranju istog dokumenta. U bilješci 99 (58), 120 (62) i bilješci 3 (102) riječ je očito o istom dokumentu, ali ga autor svaki puta drugdje locira. Danas se ovi materijali nalaze u IHRPH-u u fondu Saveza metalskih radnika, 1920. g., kut. 34., dok se u fondu Radničke komore ne nalaze dokumenti prije 1923. godine, kada ona zapravo počinje s radom na području sjeverne Hrvatske.

²⁰ Tabele su veoma neujednačeno i loše rađene. Neke su numerirane a neke nisu, neke imaju naslov a neke su bez naslova, ili čak bez glave, jednostavno ubačene u tekst. Ponegdje Milosavljević donosi s istim podacima i tabelu i grafikon, što je suvišno. Na nekim mjestima nedostaje tabela koja je mogla pojednostaviti izlaganje u tekstu (175 podaci o poslovanju socijalnog osiguranja). Grafikoni su pak veoma dobri.